

АПСТРАКТ

Тема рада је улога урбанистичке струке у планирању меморијалних комплекса и објеката у Београду у периоду 1969-1981, током ког је излазио стручни часопис *Urbanizam Beograda*. Користећи као главни извор текстове објављене у часопису *Urbanizam Beograda*, рад ће се бавити ставом стручне јавности у процесу доношења одлука у планирању меморијала кроз преглед текстова о појединачним споменицима у јавним просторима, политикама урбаног развоја, као и најзначајнијим конкурсима везаним за меморијале и спомен-обележја који су били тема писања различитих аутора у *Urbanizmu Beograda*. Посматрајући шири историјски контекст Југославије и њене културне политике кроз призму меморијалне архитектуре, биће обрађени различити процеси и кључне теме које су утицале на урбанистичко пројектовање меморијала, као и значај који је стручна јавност имала за процес доношења одлука. Истраживање се базира на анализи стручних чланака објављених у *Urbanizmu Beograda*, али и анализи ширег друштвено-политичког контекста Београда, како би се проширило разумевање одлука и ставова стручне јавности у периоду 1969-1981. Циљ рада је успостављање релације између политике и струке, као и идентификовање примене различитих планерских механизма креирања колективног сећања, препознатих у часопису *Urbanizam Beograda*. Резултати истраживања упућују на конкретне јавне просторе и конкурсе у којима је стручна јавност имала аутономију доношења одлука које су се заснивале на интердисциплинарном приступу планирању, и нису увек биле у складу са друштвено-политичком ситуацијом, а које су биле објављене у *Urbanizmu Beograda*.

Кључне речи: меморијална архитектура, *Urbanizam Beograda*, урбанистичко планирање, уметност у јавним просторима, места сећања у Југославији

ABSTRACT

The topic of the paper is the role of the urban profession in the planning of the memorial complexes and monuments in Belgrade from 1969 to 1981, during which the professional journal *Urbanizam Beograda* was published. Using articles published in the journal *Urbanizam Beograda* as its main source the paper will address the stance of the expert public in the decision-making process in the planning of memorials. This includes a review of articles on individual monuments in public spaces, urban development policies, and the most important competitions related to the memorials and monuments written about by different authors in *Urbanizam Beograda*. Looking at the broader historical context of Yugoslavia and its cultural policies through the prism of memorial architecture, different processes and key topics that influenced the urban design of the memorial will be addressed, as well as the regard the expert public had for the decision-making process. The research is based on an analysis of expert articles published in *Urbanizam Beograda*, as well as an analysis of the broader socio-political context of Belgrade, in order to expand understanding of the decisions and stance of the professional public in the period 1969 to 1981. The paper aims to establish a relationship between politics and the profession, as well as to identify the implementation of different planning mechanisms for creating collective memory, recognized in the journal *Urbanizam Beograda*. The results of the research point to specific articles about public spaces and competitions published in *Urbanizam Beograda*, in which the professional public had the autonomy to make decisions based on an interdisciplinary approach to planning, which was not always in line with the socio-political situation.

Keywords: memorial architecture, *Urbanizam Beograda*, urban planning, art in public spaces, places of remembrance in Yugoslavia

* Миља Младеновић, истраживач-приправник, стипендиста МПНПР Универзитет у Београду - Архитектонски факултет, Департман за урбанизам, Булевар краља Александра 73/II, milja@arh.bg.ac.rs
ORCID 0000-0002-3988-0186

Крај Другог светског рата и настанак Федеративне Народне Републике Југославије отворили су простор за креирање идентитета нове државе, у политичком, културном и друштвеном животу. У креирању националног идентитета велику улогу играло је стварање колективног сећања на жртве Другог светског рата и Народноослободилачке борбе. Оснивањем Одбора за обележавање и уређивање историјских места из Народноослободилачког рата 1952. године, отпочео је период препознавања места сећања. До 1961. године обухваћено је 14.402 споменика на подручју ФНРЈ, који су се односили на одређене догађаје и појединачне жртве (Jakir, 2019:156). Иако обележавање места сећања почиње већ 1945. године, током шездесетих година долази до „модификације постојеће споменичке морфологије“ (Horvatinčić, 2015:44) што ће резултирати препознатљивом естетиком југословенске меморијалне архитектуре.

Док су почеци стварања спомен-обележја Народноослободилачке борбе били засновани на локалним иницијативама, на иницијативу СУБНОР-а¹ почиње планирање већих меморијалних комплекса и споменичких целина (Cvetić, 2012). Нови приступ у обележавању места сећања захтевао је другачије стратешке механизме, због чега конкурси за спомен-обележја постају подразумевани део планерске праксе. Меморијални комплекси постају симболи еволуције друштва (Manojlović Pintar, 2014), и питање културне политике и урбанистичког планирања Југославије. Питање меморијала постаје тема државног значаја, и почиње да се одвија кроз низове конкурса, на којима учествују најзначајнији архитекти и уметници Југославије, али и чијим жиријима председавају велика имена југословенске културе (Pešterac, 2017). Интердисциплинарност у креирању споменика резултираће настанком препознатљивог израза меморијала, али и прецизних механизма урбанистичког планирања, чиме споменици постају елементи урбанистичког експеримента (Kulić, 2017:28).

Главна гласило урбанистичке струке у периоду 1969-1981 био је часопис *Urbanizam Beograda* у коме су најзначајније личности из области архитектуре, урбанизма и историје уметности, попут Братислава Стојановића, Милице Крстановски, Јована Секулића и Мирјане Лукић, износиле ставове о темама градоградитељства. Кроз сталне рубрике, тематске бројеве и текстове о актуелним пројектима, часопис је обрађивао кључне теме и догађаје који су се тицали урбанистичког развоја Београда и Југославије, па међу њима и меморијалну архитектуру у јавним просторима.

За анализу утицаја „писане речи“ струке на меморијалну архитектуру Београда, текстови су груписани у три целине према тематским групама меморијалних објеката и планерских процеса, како би могао да се да преглед кључних аспеката којима су се аутори текстова бавили. Прва целина односи се на улогу Урбанистичког завода и Завода за заштиту споменика у планирању меморијала

кроз анализу *Генералног урбанистичког плана* из 1972. године, на основу текстова у часопису који се односе на споменике и места сећања. Друга целина обухвата анализе конкурсних решења спомен-обележја НОБ-а у Београду, споменика Владимиру Иљичу Лењину, спомен-парка Јајинци и обележја у Парку пријатељства. Трећа целина, која се истиче као важна тема југословенских и београдских места сећања, јесте тема планирања гробаља на примерима Бежанијског и Новог гробља.

Југославија и меморијална култура

Меморијална култура у Југославији може се посматрати кроз више хронолошких целина које су утицале на процесе и естетику меморијалне архитектуре. Током развоја културе сећања и „етаблирања југословенства“ издвајају се уметнички и политички токови: Црвене армије и социјалистичког реализма, одбране улоге НОБ-а и социјалистичког реализма, као и појаве слављења револуције и појаве социјалистичког естетизма (Lajbenšperger, 2013), који су утицали на архитектуру културе сећања у Југославији. Први период, који почиње непосредно по завршетку Другог светског рата, у архитектури и дизајну може се третирати као цитат совјетске споменичке традиције. Овај период карактеришу спомен-обележја и спомен-плоче палим борцима, који обликовно не одступају од естетике заступљене у оквиру Совјетског Савеза и Источног блока (Stipić, 2020). Просторно посматрано, у овом периоду најзаступљенији су споменици захвалности Црвеноармејцима (Jakir, 2019:173), најприсутнији у делима Антуна Аугустинчића, и у естетици споменика Сретена Стојановића.

Разлаз са СССР-ом 1948. године отворио је нови пут у развоју визуелног језика меморијалне архитектуре. Либерализација културе и усвајање западних утицаја током педесетих година (Vučetić, 2016:75) стварају нови правац социјалистичке уметности и културе Југославије, која ће у наредним деценијама бити база на основу које ће се развити препознатљив стил споменичке архитектуре „друге модерне“ у Југославији. Овај стил резултат је коришћења архитектуре модернизма као средства легитимације новог система југословенске социјалистичке демократије (Ignjatović, 2015).

Савез удружења бораца Народноослободилачког рата (СУБНОР) у периоду 1952–1963 покреће процесе планирања и реализовања места сећања на жртве НОБ-а (Jakir, 2019:157). У овом периоду, различити локални одбори и удружења, заједно са СУБНОР-ом, иницирали су обележавање сећања на појединачна места и личности, што сведочи о периоду споменичке културе као јавне уметности. Са аспекта естетике, ови локални споменици најчешће су били резултат традиционалних културних пракси (Karge, 2014), што ће се задржати до централизације обележавања меморијалних целина. Током овог периода настало је преко 14.000 спомен обележја, која су идеолошки истицала значај сваког појединца и његове жртве током Другог светског рата, и око жртава формирала дух локалне заједнице (Jakir, 2019:156).

1 СУБНОР - Савез удружења бораца народноослободилачког рата

Шездесете и седамдесете године XX века у споменичкој архитектури карактерише подизање меморијалних комплекса широм бивше Југославије. Читаве површине војних база, стратишта, логора и места одвијања битки (Horvatičić, 2015:38), као и партизанска гробља, почели су да се обележавају монументалним структурама апстрактне форме, најчешће у целинама спомен-паркова (Putnik, 2014). За разлику од претходних периода, у процесима везаним за ове меморијале, као устаљен образац процеса планирања усвајају се конкурси (Horvatičić, 2018:105), јавни или позивни, који су омогућавали највећим архитектама и уметницима тог времена да учествују у стварању новог идеолошког језика меморијалне архитектуре Југославије. О уважавању урбанистичке и архитектонске струке у овом периоду, сведоче како састави жирија конкурса, тако и реакције стручне јавности кроз различита гласила попут *Urbanizma Beograda*.

Меморијална архитектура Београда

Пројектантски процеси који су резултирали великим бројем меморијала у Југославији могу се као образци препознати и на примеру Београда. Први послератни план урбанистичког развоја Београда је *Генерални урбанистички план* (ГУП) из 1950. године, на коме су радили Марко Сомборац, Никола Добровић и Братислав Стојановић као највећа имена београдског урбанизма. Поред основних планских одредница и зона, у ГУП-у се појављују и уређени јавни простори, меморијали и гробља, који се даље морају разрађивати кроз позивне и јавне конкурсе и детаљне

урбанистичке планове. Паралелно са новим ГУП-ом и удружења и различите заједнице расписују конкурсе за спомен обележја.

Крајем 1951. године, Јеврејска вероисповедна заједница расписала је затворени позивни конкурс за спомен-обележје жртвама фашизма на Сефардском гробљу у Београду (Bogdanović, 2011:96). Позив за учешће на конкурс добио је Богдан Богдановић, чиме почиње период споменичке архитектуре Београда и Југославије са аутентичним визуелним изразом, без идеолошких обележја. Извођењем обележја на Сефардском гробљу које одступа од дотадашњих модела естетике, са стазом између две монументалне целине, која је цитат античког *дромоса*, и симболиком крила са пролазом који интегрише религијске елементе у модернистичку архитектуру (Kulić, 2019), настаје нови језик комеморативне архитектуре, као и нови правац Богдановићевог стваралаштва, који ће бити заступљен у меморијалној архитектури послератне Југославије током шездесетих и седамдесетих година XX века.

Разлаз са Совјетским Савезом приметан је и у меморијалној архитектури Београда. Однос према улози совјетске војске у ослобађању Београда просторно се огледао у измештању споменика и надгробних плоча Црвеноармејаца са Трга Републике на *Гробље ослободилаца Београда 1944*, реализовано 1954. године. У реализацији ове меморијалне целине учествовали су Бранко Бон, Антун Аугустинчић, Радета Станковић и Богдан Богдановић (Horvatičić, 2011:97).

Сл. 1. Први број *Urbanizma Beograda*
/ Fig. 1. The first issue of *Urbanizam Beograda*

Сл. 2. Генерални урбанистички план Београда, 1972 / Fig. 2. General urban plan of Belgrade, 1972

Шездесете године у архитектури и урбанизму Београда, као и Југославије, огледале су се у усложњавању процеса урбанистичког планирања и урбаног дизајна, што је изазвало потребу за стварањем стручног часописа у коме ће струка кроз интердисциплинарни приступ разматрати нове урбанистичке подухвате и омогућити увид у процесе планирања за ширу јавност. Иако је друга половина шездесетих година представљала период почетака „рестаљинизације“ и појачане цензуре која се могла приметити у уметности, односно у позоришту и на филму (Vučetić, 2016:87-89), у архитектури која је, између осталог, служила и за брендирање Југославије као државе између Истока и Запада – биле су омогућене веће слободе, а стручна јавност је могла да износи критике и доноси одлуке. На примерима споменика Војина Бакића и Душана Џамоње из половине шездесетих година прошлог века може се увидети да чак и када је Тито био против апстракције и слободне форме она је и даље у меморијалној архитектури доминирала (Jakovina, 2012:16). Тако је 1969. године основан часопис *Urbanizam Beograda* чији је уредник био Братислав Стојановић. Часопис је до свог гашења 1981. године покривао теме које су се тичале питања града, његових функција, архитектуре, урбанизма и меморијала.

URBANIZAM BEOGRADA – АНАЛИЗА СТРУЧНИХ ТЕКСТОВА

Urbanizam Beograda 1969-1981

Часопис *Urbanizam Beograda* излазио је у периоду 1969–1981, током ког је објављено 67 бројева. Примарна идеја уредника и архитекте Братислава Стојановића била је да се кроз часопис створи терен за изјашњавање струке

о значајним питањима урбанистичког планирања, како би шира јавност била упућена у процесе планирања, различите пројекте и проблеме (Stojanović, 1969). Поред јавности, часопис *Urbanizam Beograda* је за циљ имао и комуникацију са градским органима и институцијама, али и са другим градовима како не би дошло до дисбаланса у урбаном развоју на регионалном нивоу.

Аутори текстова варирали су у зависности од теме броја, па су тако за *Urbanizam Beograda* писали најзначајнији урбанисти и архитекте, социолози и историчари уметности, попут Братислава Стојановића, Ранка Радовића, Михајла Митровића, Мирјане Поткоњак, Мирјане Лукић, Дарка Марушића, Ђуре Ђуровића, Милутина Главичког, Јована Секулића и других. Стручне анализе пројеката и планова, као и њихова образложења писана научно-популарним језиком, у краткој форми, помогле су у учвршћивању значаја струке и разумевању од стране шире јавности.

ГУП 1972

Усвајање *Генералног урбанистичког плана Београда 1972*, који је предвиђао развој града до 2000. године, било је један од највећих урбанистичких подухвата до данас. Оно што се разликује од данашње планерске праксе, карактеристичне по честим изменама и допунама планова, недореченим плановима вишег нивоа, и краткотрајним временским обухватима планова, јесте чињеница да је ГУП из 1972. остао на снази заиста до 2000. године, са мањим изменама из 1985. године.

О питањима споменичке културе у ГУП-у и првим реакцијама стручне јавности на нови план сведочи текст Јована Секулића, тадашњег директора Завода за заштиту

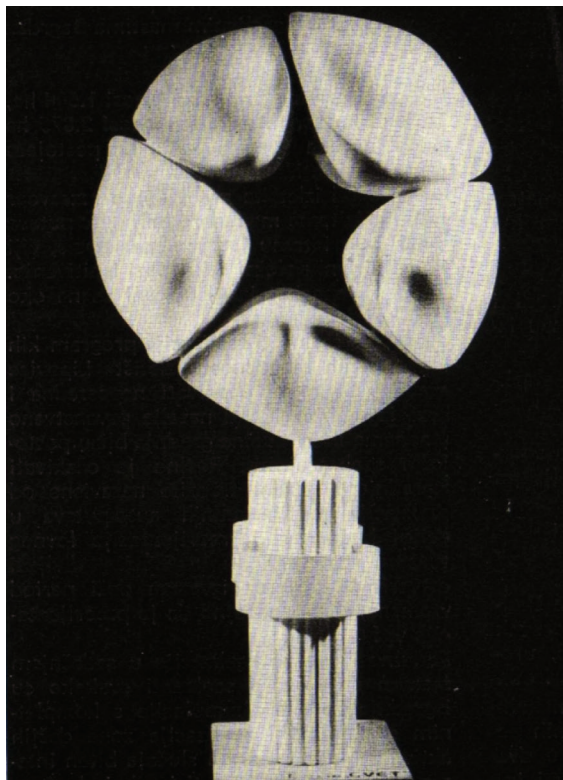
споменика културе Београда. У *Urbanizmu Beograda* бр.19, објављеном по усвајању ГУП-а, Секулић даје приказ Плана из угла заштите споменика и културног наслеђа. У приказу он истиче сарадњу са Одбором за културу, која је резултирала предвиђањем нових капацитета објеката Етнографског музеја, Природњачког музеја и Музеја града Београда, и наглашава да је највећи квалитет споменичког аспекта Плана у томе што се паралелно успостављају урбанистички принципи очувања постојећег културног наслеђа, али и увођења нових споменичких целина, на начин којим се они међусобно допуњују (Sekulić, 1972). У наставку образложења, Секулић истиче да је први пут у планерској пракси у Београду наглашена заштита културног наслеђа, споменичких и урбаних целина, амбијената и архитектонских споменика (*Urbanizam Beograda* бр.19, стр. 22).

Urbanizam Beograda и конкурси за спомен-обележја

Већ у трећем броју *Urbanizma Beograda* из 1969. године, Јован Секулић је објавио текст о резултатима конкурса за обележавање историјских места из Народноослободилачке борбе у Београду. Први текст овог типа објављен у часопису прецизно је дао смернице за даље тумачење спомен-обележја и споменичких целина, њихову анализу и критику до краја постојања часописа. Структура текста, која ће бити заступљена и у другим текстовима из ове целине, почиње општим информацијама о поводу расписа конкурса, затим су наведени жири, циљ конкурса и награђена решења са детаљном анализом. Оно што је карактеристично за текстове у *Urbanizmu Beograda* је што се завршавају смерницама за даљи развој теме, подручја или решења, што указује на интегрално и дугорочно промишљање сваког обележја и споменичке целине.

За обележавање историјских места из НОБ-а жири су чинили: Богдан Богдановић, Угљеша Богуновић, Војин Стојић, Апостол Пршендић, Анте Гржетић и Јован Секулић. Циљ конкурса је био проналажење јединственог симбола који ће моћи да обележава све локације НОБ-а у Београду, као и да се накнадно додају уз друга већ обележена места сећања. Прву награду добио је Милорад Тепавац – Тепо, чије је решење „Цвет“ постало симболично обележје у Београду. Према тексту Јована Секулића, ово обележје је постављено на згради бивше Специјалне полиције у Ђушиној улици, на локацији некадашње Главњаче (данас зграда Природно-математичког факултета), на Ади Циганлији и у Кошутњаку. У оквиру текста, као даљи развој теме најављени су позивни конкурси за обележавање логора на Бањици и места обешених родољуба на Теразијама, а истакнут је и проблем обележавања логора Старо Сајмиште (Sekulić, 1969:18), који ни данас, пола века након објаве овог текста нема адекватно обележје.

У *Urbanizmu Beograda* бр. 5 објављени су резултати конкурса за идејно решење споменика Космајском партизанском одреду. У тексту Братислава Стојановића наводе се захтеви конкурса као и жири². Учешће сликара, историчара

Сл. 3. "Цвет" - решење Милорада Тепавца / Fig. 3. "Flower" - Milorad Tepavac's design

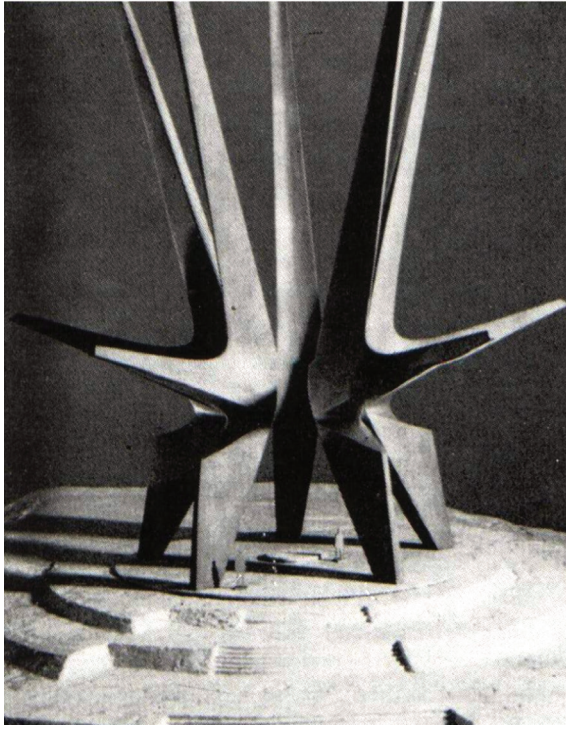
уметности, архитектата, вајара, али и бораца НОБ-а у жирију, још је у самом распису конкурса дефинисало смернице за обликовање споменика. Према тексту из *Urbanizma Beograda*, смернице су предвиђале савремени споменик слободне архитектонске и ликовне форме.

Текст обухвата анализу свих награђених решења и образложење жирија за првонаграђено решење Војина Стојића и Градимира Медаковића као апстрактног споменика без нарације, који „саопштава величанственост и карактер Одред“ (Stojanović, 1969:24). Као аутор текста и члан жирија, Братислав Стојановић је истакао важност овог конкурса за даље обликовање меморијала и обележја НОБ-а, сматрајући их урбанистичко-архитектонско-скулпторним задатком који обухвата преношење идеја на језик архитектуре и урбанизма, и подразумева просторна, архитектонска и хортикултурна решења (Stojanović, 1969:26), што ће се задржати као принцип пројектовања југословенских и београдских меморијала у наредном периоду. Овим конкурсом, као и многим који су се одржали касније, у потпуности су раздвојена значења споменика и скулптуре.

Рестаљинизација у култури и уметности седамдесетих година утицала је на враћање моделу револуционарног духа Партије и „ребољшевизацији партије и уметности“ (Vučetić, 2016:84-85). Док је повратак марксизму био идеолошки приоритет у књижевности, уметности и филму седамдесетих година, архитектура и урбанизам су успели да се одупру овом тренду. Скупштина града Београда је у периоду од септембра 1971. до маја 1972. године расписала конкурс за скулпторско и урбанистичко решење споменика

2 Жири су чинили Мома Марковић, Алекса Челебовић, Бранко Петричић, Братислав Стојановић, Јован Секулић, Владета Петрић. Љубомир Ивковић,

Мика Јанковић, Милан Вукос, Павле Блажић и Раденко Мишевић

Сл. 4. Првонаграђено решење споменика на Космају / Fig. 4. The first-prized design for the monument on Kosmaj

Сл. 5. Решење Славољуба Станковића за обележја у Парку пријатељства / Fig. 5 Slavoljub Stanković's design for landmarks in "Park Prijateljstva"

Izabrano rešenje
Rad Slavoljuba Stankovića

Владимиру Иљичу Лењину, за шта је формиран и посебан одбор. Према тексту Леона Кабиља, у *Urbanizmu Beograda* бр. 23 из 1973. године, помиње се више покушаја да се овај споменик подигне, па је тек приликом расписа овог конкурса одређена његова локација, испред зграде ЦК СКЈ³. Конкурсни задатак подразумевао је скулпторско дело, као и урбанистичко-архитектонско решење платоа и приступних стаза. Иако су понуђена решења била разноврсна, од апстрактних приказа, до реалистичне бисте, жири⁴ је доделио треће и четврте награде, уз одлуку да се прве две награде не доделе. Уз образложење да „ниједан приспели рад не одговара идеји и лику Лењина и ниједан у себи нема богатство пластике скулптуре, као да ниједан рад није дао неко прихватљиво урбанистичко-архитектонско решење платоа око скулптуре“ (Kabiļjo, 1973:2), жири је Одбору за подизање споменика Владимиру Иљичу Лењину, а самим тим и Скупштини града, поднео предлог да се ни један рад не реализује.

Потез жирија показао је и отпор струке према трендовима који су у стручној јавности могли да буду сматрани беспотребним за развој градова. Текст Леона Кабиља и овај потез омогућавају и позиционирање часописа *Urbanizam Beograda*, као и архитектонске и урбанистичке струке у хијерархији процеса доношења одлука о споменицима у јавним просторима. Чињеница да споменик никад није изведен сведочи о значају мишљења стручне јавности, која је у овом периоду имала већи утицај од политике, када су у питању јавни простори.

Преплитање спољне политике и обележја у јавним просторима, самим тим и урбанизма, нарочито је било значајно кроз конкурс обележавања садница у Парку пријатељства на Новом Београду. Текст социолога Ђуре Ђуровића у двоброју 38-39 *Urbanizma Beograda* из 1977. године анализира процес одабира решења обележавања садница на основу резултата позивног (анкетног) конкурса. Позив за предлоге добили су Небојша Митрић, Сениша Вуковић, Милица Рибникар-Богунковић и Славољуб Станковић. Састав жирија⁵ био је спој архитеката, вајара, представника градских завода и секретара за међународну сарадњу, што сведочи о значају конкурса, како за просторно уређење Београда, тако и за спољну политику Југославије. За обележавање садница у парку изграђеном по пројекту Милана Палишашког (Vesković, 2011) изабрано је решење Славољуба Станковића, бронзани патинирани знак који би се налазио у подножју саднице. Иако су друга решења нудила упадљив визуелни израз, одабрано решење једино није обликовно доминантно у односу на структуру парка и садница, што значи да је било случајева у којима је политички значај био већи од уметничког обликовања простора, али чак и у таквој врсти процеса ограничен принципима и механизмима струке.

3 Централни комитет Савеза комуниста Југославије на Новом Београду, данас Палата „Србија“

4 Жири су чинили Александар Бакочевећ, Азра Бегећ, Леон Кабиљо, Фране Кршинић, Ристо Стијовић, Борис Петковски, Оскар Давичо, Стојан Ђелић, Алекса Челебонковић и Драго Тршар

5 Жири су чинили: Олга Јанчић, Миодраг Протић, Јован Секулић, Братислав Стојановић, Теодор Секулић, Милан Палишашки и Миодраг Васић

Најобимнији текст објављен у часопису *Urbanizam Beograda* је текст Братислава Стојановића у двоброју 53-54 из 1978. године који је посвећен теми довршења спомен-парка Јајинци. Након више неуспешних конкурса одржаних поводом налажења архитектонско-урбанистичког решења спомен-парка Јајинци, Координациони одбор за неговање револуционарних традиција, ГК ССРН Београда, Одбор за довршење спомен-парка Јајинци и часопис *Urbanizam Beograda* позвали су стручну јавност на јавну дискусију која је требало да одреди нови правац развоја ове меморијалне целине. Као члан Одбора, уредник *Urbanizma Beograda* и архитекта Братислав Стојановић је саставио материјал за дискусију који обухвата опште смернице за третирање овог простора, као и историјат претходно одржаних конкурса. Као резултат вишегодишњег искуства у раду на меморијалним целинама, најчешће у Одборима и жиријима, а као уредник гласила струке, Стојановић је уз материјал објављен 1978. објавио и своје мишљење, меродавно за ову тему и период. Писано дело Братислава Стојановића специфично је по „слободном стилу и расплунутој форми“ (Vogunović, 2005), због чега су његова разматрања овог конкурса била не само адекватна у популаризацији питања меморијалне архитектуре Београда, већ и уврштена у урбанистичке и локацијске услове које је Одбор за довршење споменика навео у распису конкурса из 1980. године.

У првом делу, који обухвата Стојановићев однос према меморијалној целини, он истиче да је значајно за локацију да се третира као спомен-шума и споменик у најширем смислу тумачења појма, али не као „простор потчињен једном споменичком објекту“ (Stojanović, 1978:37). У тексту, он сматра да због комплексности доживљаја посетилаца, ова меморијална целина не треба да условљава искуство простора, већ треба да се омогући интроспективно тумачење меморијала. Како би комплекс могао да се доживи интроспективно и индивидуално, Стојановић предлаже кретање кроз комплекс као основни вид интеракције са меморијалом. Символика простора огледа се у 80 хектара споменичке површине са 80.000 стабала која симболизују 80.000 жртава логора. Као аутентичне целине које је потребно задржати препознаје улазак у стрелиште и стазе хода жртава, места стрељања, покопавања и спаљивања (Stojanović, 1978:39). Аутентичност простора у затеченом стању, према аутору, представља основну смерницу за обликовање, при чему свака врста интервенције треба да подсећа на аутентичност и да је додатно подстиче, како би се доживљај трагедије што јаче везао за место и за просторни доживљај. Са друге стране, он не види меморијални комплекс само као „место туге“, већ и као потенцијал за стварање „живог простора“ пуног поштовања за жртве, којим се одражава дух бољег живота који су жртве логора желеле (Stojanović, 1978:42).

У другом делу текста, Стојановић се бави конкурсом за спомен-парк из 1949. године, када је расписом предвиђен споменик, и где су вајарска решења одбачена као неадекватна, као и комплекснијим конкурсом који је расписан 1956. године⁶. На овај конкурс пријавила су се

најзначајнија имена меморијалне архитектуре Југославије. Првонаграђени рад је решење Зденка Колација, Косте Ангелинија – Радована и Зденка Силе, другу награду добили су Ненад Корица и Бранко Петровић, трећу и четврту награду Бранко Бон и Брана Мирковић, Душан Џамоња и Нино Кучан, Пету награду Богдан Богдановић, Предраг Ристић и Леонид Шејка, и шесту награду Михајло Митровић, Јованка Јефтановић и Ана Бешлић. Одбор је донео одлуку да се реализује првонаграђени рад тима Зденка Колација, архитектонско, више него скулпторско дело (Ugrinović, 2019), међутим инвеститори – Савезно извршно веће и Скупштина града Београда одбили су предрачун и захтевали скромније и јефтиније решење (Stojanović, 1978:47). Реч струке и Одбора, у овом случају је превагнула да се у том случају укида одлука о подизању спомен-обележја, и да се рад на меморијалном комплексу у потпуности обустави. На основу ове одлуке, састављен је нови програм конкурса на основу ког је обликовање спомен-парка додељено Стевану Миленковићу и Бранку Бону (Stojanović, 1978:47).

Стојановићев аналитички и критички текст претходио је новом распису конкурса за спомен-парк Јајинци у *Urbanizmu Beograda* бр. 56 из 1980. године. Састављен је нови Оцењивачки суд, а смернице за обликовање споменика усклађене су са недостацима претходног конкурса и са текстом Братислава Стојановића из 1978. године, међутим комплекс је изведен тек деценију касније, због чега није могао да буде обрађен у часопису *Urbanizam Beograda*. У идентификовању проблема вишедеценијског одржавања различитих конкурса за овај споменик издваја се и чињеница да до 1968. године ток и поступци конкурса нису били регулисани (Horvatinčić, 2012-2013).

Urbanizam Beograda и београдска гробља

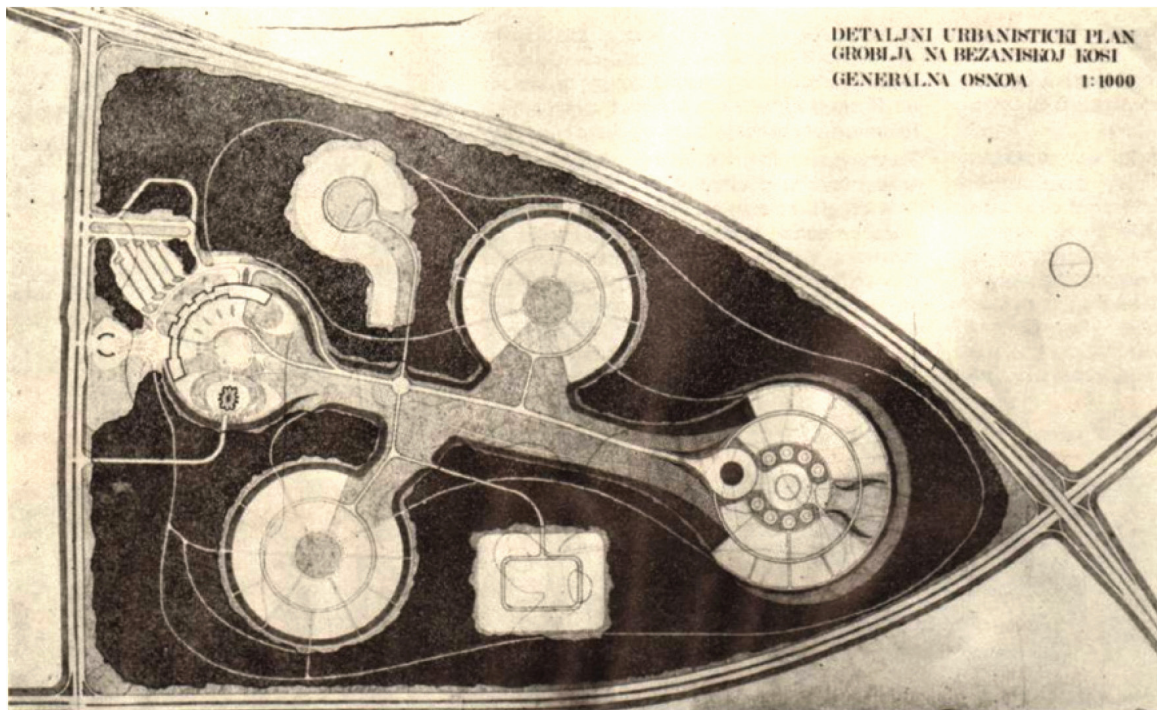
Као значајне меморијалне целине у *Urbanizmu Beograda* издвајају се београдска гробља. У другом броју часописа, из 1969. године, објављен је Детаљни урбанистички план гробља на Бежанијској коси. План су израдили Милутин Главички и Стеван Милинковић, имена која су обележила наредне године у споменичкој култури Београда. Поред основних капацитета, који се у градској структури надовезују на гробља у Земуну и Ново гробље у Београду, обликовању Бежанијског гробља приступљено је кроз имплементацију концепата савременог архитектонског обликовања, који су били карактеристика меморијалних целина партизанских гробаља широм Југославије.

Кружна гробишта и централна стаза која их повезује дају меморијалној целини парковски карактер, што је био принцип урбанистичког пројектовања већине меморијалних комплекса у Југославији и Београду⁷, због чега се на овом примеру може закључити да су исти обликовни третман могли да имају партизани и борци НОБ-а и становници градова Југославије. Денивелација

6 Одбор и Оцењивачки суд су чинили Коча Поповић, Срба Андрејевић, Ото Бићаљи – Мерин, Ратомир Богојевић, Марко Челебоновић, Добрица

Тосић, Аца Ђорђевић, Ђурица Јожић, Зага Јовановић, Смиљан Клајић, Пеђа Милосављевић, Бранко Петричић, Едвард Равникар, Јара Рибникар, Саша Седлар, Јосип Сајл, Риста Стијовић и Невен Шегвић.

7 Нпр. Партизанско гробље у Мостару (прим. аут.)

Сл. 6. План Бежанијског гробља / Fig. 6. Plan of the Bežanija cemetery

терена, нетипична за подручје, омогућила је пејзажни експеримент који је резултирао стварањем улазног платоа на узвишењу од 4 метра, затим централног дела са кружним гробиштима који је у нивелацији спуштен 8 метара у односу на улазни плато, и завршном тачком „полукружне конхе“ на узвишењу од 16 метара изнад најниже коте комплекса (Milinković, 1969:23).

Обликовање места сећања на претке као урбаних целина са пејзажним елементима отворило је нове могућности у третирању гробља као места задржавања и простора обликованог пријатним амбијентима који се прожимају са целинама шуме и отвореним погледом ка хоризонту. Због планова попут овог, могуће је закључити да је урбанистичка струка у овом периоду била посвећена детаљном и афирмативном обликовању свих аспеката живота – од његовог почетка до самог краја.

Парковско уређење Новог гробља као места сећања у Београду препознаје се у тексту Мирјане Лукић објављеном у *Urbanizmu Beograda* бр. 57 из 1980. године. Реализација идеје предвиђена је фазно, закључно са формирањем целина спомен-гробља, спомен-музеја на отвореном и спомен-парка. Узимајући у обзир развој гробља од 1910. године, ауторка текста и вођа тима за уређење, Мирјана Лукић препознаје из окружења целине Спомен гробља борцима у окупираном Београду архитекте Богдана Богдановића из 1959. године и Гробље заслужних грађана архитекте Светислава Личине из 1965. године као смернице за даљи развој Новог гробља. У анализи споменичке вредности Новог гробља, отвореног 1886. године (Водуповић, 2005), тим је идентификовао 900 споменика као „ризницу скулптуре под ведрим небом“ (Лукић, 1980:38). Целине Француског војног гробља, Британског војног гробља, спомен-костурнице браниоцима

Београда 1914–1918, Гробља заслужних грађана и Гробља ослободилаца Београда 1944. предвиђене су као музеј на отвореном, који је неопходно повезати ликовно-скулпторским, хортикултурним и архитектонским решењем. Парковски карактер Новог гробља као музеја на отвореном, према ауторки текста, требало је остварити постављањем клупа за одмор, канделабара, декоративних чесми и надстрешница, као и дефинисањем и оивичавањем стаза.

ЗАКЉУЧАК

Часопис *Urbanizam Beograda* се угаasio 1981. године, а током периода свог издавања представљао је једно од најважнијих гласила урбанистичке струке у Београду. У укупно 67 бројева били су заступљени текстови о актуелним темама изградње Београда, од урбанистичких планова на свим нивоима до анализа меморијалних целина и предлога за њихово оплемењавање. Текстови који су се бавили меморијалним целинама били су актуелни и често су се бавили питањима просторних целина у више етапа, како би њихова реализација била у потпуности у складу са мишљењем струке.

Повезаност часописа са Заводом за заштиту споменика културе града Београда, и Јованом Секулићем који је током периода објављивања часописа био директор, као и сарадња са социологом Ђуром Ђуровићем, сведоче о процесу анализа споменичких целина који је подразумевао интердисциплинарност. Релевантност ових текстова за анализу и вредновање меморијалне архитектуре Београда огледа се, између осталог, и у заступљености уредника Братислава Стојановића и Јована Секулића у жиријима и одборима различитих конкурса за спомен-обележја.

Користећи часопис *Urbanizam Beograda* као историјски извор, може се закључити да је меморијална архитектура Београда била у потпуности у складу са тенденцијама и политикама развоја споменичких целина на територији читаве Југославије. Такође, на основу анализа конкурса у часопису, може се закључити и да је меморијална архитектура Београда била значајна тема за популаризацију, како архитектонске и урбанистичке струке, тако и културе сећања у широј јавности. Текстови нису обухватили све споменике и меморијалне целине подигнуте у Београду у периоду 1969–1981, већ оне за које су спровођени јавни конкурси и који су били питање планске документације коју су израђивали јавни урбанистички заводи Београда.

На основу текстова, као и реализованих, односно нереализованих решења у релацији са ширим историјским контекстом, може се закључити и да је за питања урбанистичког планирања, чак и идеолошки значајних целина попут меморијалних комплекса, струка имала главну реч и да није нужно пратила политичке агенде, већ је била окренута унапређењу јединственог стила који је данас један од најпрепознатљивијих носилаца идентитета Југославије.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Bogdanović, B. 2011. *Ukleti naimar*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Byford, J. 2011. *Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja [Staro Sajmište: A site remembered, forgotten, contested]*. Belgrade: Beogradski centar za ljudska prava.
- Cvetić, M. 2012. Monumentalna memorijalna politička skulptura. U: M. Suvaković. ur. 2012. *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek: realizmi i modernizmi oko hladnog rata*. Beograd: Orion Art, Katedra za muzikologiju Fakulteta muzičke umetnosti, 303-322.
- Đurović, Đ. 1977. Obeležavanje sadnica u Parku Prijateljstva, *Urbanizam Beograda*, 38-39. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 58-59.
- Horvatinčić, S. 2011. Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji. *Analni galerije Antuna Augustinčića*. 31, 81-106.
- Horvatinčić, S. 2012-2013. Povijest nemogućeg spomenika: podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima. *Analni Galerije Antuna Augustinčića XXXII-XXXIII*
- Horvatinčić, S. 2015. Spomenik, teritorij i medijacija ratnog sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji. *Život umjetnosti*, 96 (1), 32-59, Available at: <https://hrcak.srce.hr/185546> [Accessed: 4.7.2020.]
- Horvatinčić, S. 2017. *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*. Disertacija, Sveučilište u Zadru, Available at: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:258793> [Accessed: 03.07.2020.]
- Horvatinčić, S. 2018. Memorial Sculpture and Architecture in Socialist Yugoslavia, U: Stierli, M., Kulić, V. ur. 2018. *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948-1980*. New York: MOMA, 105-111.
- Ignjatović, A. 2015. *Dva modernizma u dve Jugoslavije: arhitektura i ideologija, 1929-1980*, Available at: https://yuhistorija.com/serbian/kultura_religija_txt02.html [Accessed: 21.09.2020.]
- Jakir, A. 2019. „Spomenici su prošlost i budućnost.” Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije. *Časopis Za Suvremenu Povijest*, 151-182.
- Jakovina, T. 2012. Povijesni uspjeh šizofrene države: Modernizacija u Jugoslaviji 1945-1974. U: Kolešnik, Lj. ur. 2012. *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950-1974*. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 16.
- Kabiljo, L. 1973. Spomenik Vladimiru Iljiču Lenjinu u Beogradu. *Urbanizam Beograda*, 23, 1-2.
- Kadijević, A., Popadić, M. ur. 2013. *Prostori pamćenja*. Beograd: Odeljenje za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Karge, H. 2009. Mediated remembrance: Local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia. *European Review of History-revue Europeenne D Histoire*, 16, 49-62.
- Karge, H. 2014. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Krstanovski, M. 1981. Prikaz konkursnog rada za idejno rešenje spomenika Veselinu Masleši u ambijentu ulice Sime Solaja. *Urbanizam Beograda*, 63-65. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 198-199.

- Kulić, V. 2012. Architecture and Ideology in Socialist Yugoslavia. U: Mrduljaš, M., Kulić, V. ur. 2012. *Unfinished Modernisations – Between Utopia and Pragmatism*. Zagreb: UHA/CCA, 28.
- Kulić, V., Stierli, M. 20. *Bogdanović By Bogdanović*, New York: MOMA.
- Lajbenšperger, N. 2013. Memorijali drugog svetskog rata u službi dnevno-političkih potreba socijalističke Jugoslavije. U: Kadijević, A., M. Popadić, M. ur. 2013. *Prostori pamćenja*. Beograd: Odeljenje za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Lukić, M. 1980. Uređenje i zaštita memorijalnog kompleksa Novog groblja u Beogradu. *Urbanizam Beograda*, 57. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 35-44.
- Manojlović Pintar, O. 2014. *Arheologija sećanja*. Beograd: Čigoja.
- Milinković, S. 1969. Detaljni urbanistički plan groblja na Bežanijskoj kosi u Beogradu. *Urbanizam Beograda*, 2, 22-23.
- Pešterac, A. 2017. Transformacija prostora u mesto: Stalnosti i promene poetičkog dejstva mesta. Doktorska disertacija. Novi Sad: Fakultet Tehničkih nauka.
- Putnik, V. 2014. Memorijalna skulptura Miodraga Živkovića. *Javni spomenici i spomen obeležja – Kolektivno pamćenje i/ili zaborav* (V konferencija). Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 115-124.
- Sekulić, J. 1969. Obeležavanje istorijskih mesta iz NOB-a u Beogradu. *Urbanizam Beograda*, 3, 18-19.
- Sekulić, J. 1972. Saopštenje povodom usvajanja novog Generalnog urbanističkog plana. *Urbanizam Beograda*, 19, 21.
- Stamatović Vučković, S. 2014. Kosmološki zapisi: Spomenici u Jasikovcu i Barutani. *Javni spomenici i spomen obeležja – kolektivno pamćenje i/ili zaborav*. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.
- Stipić, D. 2020. Konkurs za podizanje Spomenika jevrejskim borcima i žrtvama fašizma na Sefardskom groblju u Beogradu, 1951-1952. godine. *Nasleđe*, XXI, 177-190.
- Stojanović, B. 1969. Konkurs za idejno rešenje spomenika Kosmajskom partizanskom odred, *Urbanizam Beograda*. 5, 24.
- Stojanović, B. 1978. Dovršenje spomen-parka Jajinci. *Urbanizam Beograda*, 53-54, Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 37-56.
- Stojanović, B. 1981. Revolucionarni lik Beograda 1941-1981. *Urbanizam Beograda*, 63-65. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 3-10.
- Stojanović, B. 1982. Spomenik Marksu i Engelsu u Beogradu, 1956. *Urbanizam Beograda*, 66-67. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 211-219.
- Ugrinović, A. 2019. Nerealizovana prvonagrađena konkursna rešenja Zdenka Kolacija i Marka Mušića za Spomen-park Jajinci. *Nasleđe*, XX, 169-182.
- Vesković, I. 2011. Park prijateljstva u Novom Beogradu. *Nasleđe*, XII, 203-216.
- Vučetić, R. 2016. *Monopol na istinu*. Beograd: Clio.

ДОКУМЕНТИ И ОБЈАВЕ

- Istorijsko-spomencički park na Dedinju (1980)*. *Urbanizam Beograda*, 57. Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda, 16.
- Mišljenje o Generalnom Planu*, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Bograda (Sl. glasnik RS br. 30/65), objavljen u *Urbanizam Beograda*, 19, 22.
- Opšti, javni, jugoslovenski, anonimni konkurs za idejno rešenje spomen-parka Jajinci 1980*. *Urbanizam Beograda*, 56, 127.
- Saopštenje povodom objave prvog broja časopisa *Urbanizam Beograda*. Available at: https://urbel.com/timeline_d0%b0%d0%bd%1%83%d0%b0%d1%80-1969/ [Accessed: 24.08.2020.]

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Слика 1. Први број *Urbanizma Beograda* (Извор: *Urbanizam Beograda* br.1 (1969))
Figure 1. The first issue of *Urbanizam Beograda* (Source: *Urbanizam Beograda* No.1 (1969))
- Слика 2. Генерални урбанистички план Београда, 1972. (Извор: GUP 1972, Урбанистички завод у Београду, <http://urbel.com/generalni-urbanisticki-plan/> (19.09.2020))
Figure 2. General urban plan of Belgrade, 1972 (Source: GUP 1972, Urbanistički zavod u Beogradu, <http://urbel.com/generalni-urbanisticki-plan/> (19.09.2020))
- Слика 3. "Цвет" - решење Милорада Тепавца (Извор: *Urbanizam Beograda* br. 3. str. 18 (1969))
Figure 3. "Flower" - Milorad Tepavac's design (Source: *Urbanizam Beograda* No. 3, p.18 (1969))
- Слика 4. Првонаграђено решење споменика на Космају (Извор: *Urbanizam Beograda* br. 5. str. 24 (1969))
Figure 4. The first-prized design for the monument on Kosmaj (Source: *Urbanizam Beograda* No. 5, p. 24 (1969))
- Слика 5. Решење Славољуба Станковића за обележја у Парку пријатељства (Извор: *Urbanizam Beograda* br. 38-39. str. 59 (1977))
Figure 5. Slavoljub Stanković's design for landmarks in "Park Prijateljstva" (Source: *Urbanizam Beograda* No. 38-39, p. 59 (1977))
- Слика 6. План Бежанијског гробља (Извор: *Urbanizam Beograda* br. 2. str. 22 (1969))
Figure 6. Plan of the Bežanija cemetery (Source: *Urbanizam Beograda* No. 2, p.22 (1969))